

КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРА
У ЧИТАЊУ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ, БЕОГРАД
Одељење „Српска књижевност и културна самосвест“

Серија

КУЛТУРНИ ОКВИРИ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Књига друга

Научни одбор

Проф. др Душан Иванић

Проф. др Горана Раичевић

Проф. др Горан Максимовић

Др Драган Хамовић

Др Недељка Бјелановић

Др Јана Алексић

Др Милица Ђуковић

Рецензенти

Проф. др Јован Делић

Проф. др Ранко Поповић

Др Александар Пејчић

КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРА У ЧИТАЊУ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

ЗБОРНИК РАДОВА

Уредници
Драган Хамовић
Недељка Бјелановић

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
Београд, 2022.

САДРЖАЈ

Уводна реч (На отварању научног скупа) 7

I

- Душан Иванић
ВРЕДНОВАЊЕ КЊИЖЕВНИХ ДЈЕЛА У ОПУСУ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА . . . 13
- Мило Ломпар
ЗАПИСИ БРОДОЛОМНИКА 27
- Борис Милосављевић
ЈОВАНОВИЋЕВ ПОЈАМ КУЛТУРНОГ ОБРАСЦА. 47
- Зоран Аврамовић
КЊИЖЕВНОСТ И ПОЛИТИКА У
КУЛТУРНОМ ОБРАСЦУ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА 63
- Слободан Антонић
СРПСКИ СОЦИОЛОЗИ О СЛОБОДАНУ ЈОВАНОВИЋУ (ДО 1990) 77
- Драган Хамовић
СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И СРПСКИ „КУЛТУРНИ ПРОБЛЕМ“ 99
- Јана М. Алексић
(СРПСКИ) КУЛТУРНИ ОБРАЗАЦ У
КУЛТУРОЛОШКОЈ ОПТИЦИ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА. 119
- Никола Маринковић
СРПСКА КУЛТУРА У
ЕМИГРАНТСКИМ ДЕЛИМА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА 135

II

- Рајна М. Драгићевић
ЉУДИ И ИДЕЈЕ КРОЗ ЈЕЗИЧКА ТКАЊА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА 153
- Недељка Бјелановић
НАРАТИВНИ СЕНТИМЕНТ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА 169

АЛЕКСАНДАР М. МИЛАНОВИЋ СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	189
ДУШКО ПЕВУЉА СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ О БЕСЈЕДНИЧКОМ УМИЈЕЋУ	207
ГОРАН М. МАКСИМОВИЋ СТЕРИЈА И НУШИЋ У КРИТИЧКИМ ТУМАЧЕЊИМА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА	217
ЗОРИЦА ХАЦИЋ ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ У ВИЂЕЊУ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА	227
ГОРАНА РАИЧЕВИЋ СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И ЛЕВИЦА (СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И ЈОВАН СКЕРЛИЋ О СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ)	237
МИЛАН Д. АЛЕКСИЋ СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И СРПСКА КЊИЖЕВНА КРИТИКА	255
МИЛИЦА ЂУКОВИЋ О „СРПСКОМ НАЦИОНАЛИЗМУ У ЈУГОСЛАВИЈИ“, КУЛТУРИ И КОМУНИЗМУ: СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И МИЛОШ ЦРЊАНСКИ.....	267
ВЛАДИМИР Р. ДИМИТРИЈЕВИЋ СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И НИКОЛАЈ ВЕЛИМИРОВИЋ: ПОСЛЕРАТНА ПРЕПИСКА	283
<i>Индекс имена</i>	292

Милица Ђуковић*

Институт за књижевност и уметност, Београд

О „СРПСКОМ НАЦИОНАЛИЗМУ У ЈУГОСЛАВИЈИ“, КУЛТУРИ И КОМУНИЗМУ: СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И МИЛОШ ЦРЊАНСКИ

Апстракт: У раду се анализирају и пореде концепције нације, национализма, културе и културног обрасца, заступљене у чланцима Слободана Јовановића и Милоша Црњанског. Највише пажње поклања се текстовима Милоша Црњанског објављеним у недељнику *Игеје*, 1934. и 1935. године, односно постхумно публикованој расправи „Један прилог за проучавање српског националног карактера“ (1964) Слободана Јовановића, као и другим чланцима и есејима овог аутора. Истицање и анализа аналогичности између идеолошке позиције, разумевања национализма, културе и комунизма у радовима Слободана Јовановића и Милоша Црњанског има за циљ да расветли исходиште културне идеологије двојице истакнутих интелектуалаца, као и да, са културноисторијске дистанце, предочи политичко становиште и модусе националног саморазумевања аутора који су интензивно, објективно и са „реалних“ позиција промишљали питања „нације и саботаже“ и „нацрта националног скупљања снага“. Препознавши у култури „судбоносно питање“, а у културним тешкоћама друштвене проблеме веће од политичких тешкоћа, Милош Црњански је продорном социокултурном визијом наговестио ставове о значају културног обрасца, односно о националној дисциплини и културном развоју као претпоставкама националног самоодржања у мултиетничкој држави, о којима је писао Слободан Јовановић, док ће се блискост у идеолошкој позицији у међуратном раздобљу између двојице књижевника открити у критици комунизма, издвајању негативних последица деловања салонских марксиста и псеудомарксиста, у снажној критици хрватског и словеначког сепаратизма, односно у схватању најпожељнијег типа државног уређења, са којим је у тесној вези Јовановићева и Црњанскова концепција нације и националног становишта.

Кључне речи: нација, култура, критика комунизма, културни образац, културна идеологија, држава, Милош Црњански

Између друге и пете деценије XX века животни и стваралачки путеви двојице савременика, знаменитих личности српске књижевности и културе, Слободана Јовановића и Милоша Црњанског, укрштали су се и донекле

* tiskicvet38@gmail.com

подударали. Најважније додирне тачке у Јовановићевој и Црњанској биографији представљају један књижевни часопис, једна личност и једно уметничко удружење. У поглављу „Сећања на године 1919. и 1920“, објављеном у *Лешојису Мајице српске* 1929. године, у склопу студије „Послератна књижевност (литерарна сећања)“, Милош Црњански помиње објављивање песама „Суматра“ и „Стење“, као и „Објашњења ‘Суматре’“ у новој серији *Српској књижевној тласника* 1920. године као један „компромис напора при књижевном раду“ (в. Црњански 1999: 110) и уступак учињен уредништву *Српској књижевној тласника*, са којим се писац поетички разилазио, али уступак на који је пристао из „сентименталности“ и

осећања дужности према нашим „светињама“ који су ми усадили у детињству, поносећи се Пајом Путником, игуманом Црњанским и другима. У непрекидном породичном реду, по оцу и мајци, разних Црњанских, Путника и Вујића, о којима сам слушао да су се фанатично држали сличних дужности, мени је још у детињству лупано у главу да су наша књига и књижевство у добрим рукама итд., што ми се, сада, не чини баш тако извесно. Напротив (Исто: 110).¹

Часопис који повезује Слободана Јовановића и Милоша Црњанског јесте, дакле, *Српски књижевни тласник*. На позив Богдана Поповића и Слободана Јовановића, упућен представницима нове песничке генерације, да у обновљеној, новој серији *Српској књижевној тласника* објаве своја дела, из „московског кружока“ одазвали су се једино Милош Црњански² и Јосип Сибе Миличић (в. Раичевић 2021: 142). Након тога, у кратком временском периоду, од јануара до августа 1921. године, кад *Српски књижевни тласник* уређује Војислав Јовановић Марамбо, како је то истражио и у тексту „Милош Црњански и Војислав М. Јовановић као уредник *Српској књижевној тласника* (Неки детаљи из преписке 1921. године)“ предочио Дејан Ајдачић,

¹ Управо ово позивање на Црњанске, Путнике и Вујиће, из текста „Послератна књижевност“, може да се повеже са готово идентичним помињањем „дуг[ог] низ[а] Црњанских и Путника“, из текста „До тог мора доћи“ (в. Црњански 2017: 367–369), објављеног 15. јуна 1935. године, у *Идејама*, текста који је довео до прве и једине забране *Идеја*, али и текста који сведочи о нераскидивој вези између концепције националног и концепције културног обрасца у књижевном раду и животу Милоша Црњанског, односно о значају питања (породичног) порекла у аксиолошком систему уредника *Идеја*.

² Милош Црњански, ма колико да је „мислио друкчије, писао друкчије него што се мислило и писало у том јеванђељу наше књижевности...“ (Црњански 1999: 110), учињено је то из васпитањем и породичним наслеђем усађеног осећања дужности према „српској књизи и српском књижевству“. О овоме у књизи *Ајон и меланхолија: живој и дело Милоша Црњанској* пише Горана Раичевић (2021: 142).

Милош Црњански у *Српском књижевном гласнику* није објавио ниједан текст; такође, Марамбо није објавио „ниједну повољну критику на његове [Црњанскове, прим. М. Ђ.] књиге, а објавио је неколико критичних напада на младе и, коначно, и на Црњанског лично“ (Ајдачић 1996: 249).³ Као што је 1920. године, на позив Богдана Поповића и Слободана Јовановића, у *Српском књижевном гласнику* Црњански објавио две песме и програмски текст, крајем 1927. и почетком 1928. године, када *Српски књижевни гласник* поново уређује Слободан Јовановић, Милош Црњански постаје члан уредништва овог часописа. Премда се у библиографији нове серије, *Српски књижевни гласник (1920–1941)*, коју је сачинио Станиша Војиновић (2005: 11–13), Милош Црњански не помиње међу уредницима овог часописа, о његовом ступању у уредништво може се сазнати на основу писма које је 8. новембра 1927. године Црњански послао Иви Андрићу. Иако је на страницама *Српског књижевног гласника* било истакнуто да тај часопис „уређује Одбор“, Милош Црњански у писму бележи

Новости: „Књ. гл.“ избацио је Св. Петровића. Уређује га Одбор. То значи Слободан, са Одбором: Исидора за есеј, М. Бог. за преглед. Гл. за новелу са Вељком, ја за песме. [...] Имам част да од Вас тражим, у име свих новелу – и све што пошаљете. Волео бих, искрено да кажем, од Вас песме и дао бих много за њих (нав. према: Поповић 1980: 114–115).⁴

Дакле, у периоду када *Српски књижевни гласник* „уређује Одбор“, односно „Слободан, са Одбором“, Милош Црњански члан је уредништва (поред Слободана Јовановића, Исидоре Секулић, Милана Богдановића и Вељка Петровића), задужен за поезију. Управо ће у *Српском књижевном гласнику* бити штампане и *Сеобе*, у наставцима.⁵ „Totum factum“ *Српског књижевног*

³ Милош Црњански, показао је то Ајдачић тумачећи преписку Црњанског и Марамбоа, нудио је уреднику *Српског књижевног гласника* путопис „Finistere“; уредник није одговарао на ту понуду, да би коначно пристао, али Црњански је путопис већ био послао *Новој Европи*, где је и објављен (в. Ајдачић 1996: 250, 254).

⁴ Ово писмо наводи Радован Поповић на цитираној страници књиге *Животи Милоша Црњанског*, Миливој Ненин у књизи *Стењак Црњанског* (Ненин 2020: 92) и Горана Раичевић у књизи *Агон и меланхолија: животи и дело Милоша Црњанског* (Раичевић 2021: 287).

⁵ Са намером Милоша Црњанског да штампа *Сеобе* у шест књига, према сведочењу самог писца из интервјуа датог Николи Дреновцу 1964. године, били су упознати чланови уредништва *Српског књижевног гласника*: „Да намеравам да пишем роман, под насловом ‘Сеобе’, у 6 књига, то се знало у редакцији часописа ‘Српски Књижевни Гласник’, у Београду, већ кад је, у том часопису, штампана прва књига тог романа, у наставцима. Знао је то уредник, М. Богдановић, знао totum factum тог часописа, Слободан Јовановић, знао Марко Ристић, најбољи познавалац мојих литерарних

Гласника, како га је, у интервјуу Николи Дреновцу⁶ назвао Црњански, Слободан Јовановић не само што је био упознат са литерарним стваралаштвом и плановима аутора *Сеоба*, него је и својим историографским радом утицао на прозу Милоша Црњанског. У писму које је Јовановићу послао из Берлина 26. марта 1929. године, Милош Црњански одушевљено пише о књизи Слободана Јовановића: „Србија XIX века је чудо и штета што Ваша књига није преведена целом свету. Она би била ванредна“ (Црњански 2009: 342), наводећи експлицитно податке о утицају Јовановићевих истраживања на властиту прозу:

Мој роман, уопште моје писање, идуће, биће под њеним утицајем. [...] Из Ваших књига, а нарочито из ове видимо зашто и вреди живети до смрти. [...] Кад би енглеска Академија издала ову Вашу књигу, људи би је читали више но Аристофана, или Тукидида (Исто: 342).

Не само што је у великој мери утицао на уређивачку концепцију *Српској књижевној Гласника*, Слободан Јовановић био је, по сведочанству Милоша Црњанског, и саветодавац београдског издавача Геце Кона.

Да је прва књига *Сеоба* објављена – као књига, – тако лако, томе је био узрок да је тадашњи главни издавач књига у Београду, Геца Кон, био пријатељски расположен према мени (обоје смо рођени у Чонграду). Осим тога и зато, што је на тог издавача имао пресудан утицај његов главни саветодавац, Слободан Јовановић (Црњански 1999а: 476).

Даље, у Берлин, у којем је од 1928. до 1929. године радио као аташе за културу или „културну пропаганду“, Милош Црњански отишао је на препоруку Слободана Јовановића (в. Раичевић 2021: 287). Иако су били савременици (додуше, Слободан Јовановић знатно старији од Милоша Црњанског) и иако су имали круг заједничких познаника, личност која је у већој мери повезала животне путеве Слободана Јовановића и Милоша Црњанског, личност везана за Берлин, јесте школски друг и готово вршњак Слободана Јовановића, посланик Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Берлину Живојин Балугџић (в. Раичевић 2021: 291). О Живојину Балугџићу Милош Црњански писао је у *Ембахагама*, док је Слободан Јовановић, у писму од 28. фебруара 1952. године, незадовољан одређеним сегментима

намера, тог времена, знали су Душан Матић и Брана Миљковић, моје колеге као и други моји познаници и пријатељи тог времена“ (в. Дреновац 1964: 54; исто, са правописним исправкама: Црњански 1999а: 476).

⁶ Видети претходну фусноту.

описа Живојина Балугџића у *Ембахагама*, које тад излазе у наставцима, поручио Црњанском: „Ја ћу оставити у рукопису један напис о Вама, с тим да се штампа, ако Ви после моје смрти будете писали о мени у овако пријатељском духу као о Б.“ (Раичевић 2021: 581), да би, у необјављеним одломцима *Ембахага*, које доноси Горана Раичевић у књизи *Ајон и меланхолија: живој и дело Милоша Црњанској*, Црњански парафразирао садржај Јовановићевог писма и убедљиво поентирао: „Ја о другима пишем за живота“ (в. Исто: 582). Исто тако, Милош Црњански и Слободан Јовановић делили су емигрантску судбину након Другог светског рата,⁷ као што су, уједно, своју активност и јавни ангажман интензивније везали за лондонско Удружење српских писаца у изгнанству.⁸

Не треба занемарити, исто тако, ни чињеницу да је Слободан Јовановић ценио књижевно стваралаштво Милоша Црњанског. Милан Јовановић Стои-мировић, у књизи *Поршреџи према живим моделима*, наводи следећи податак:

Слободан Јовановић је мени говорио да од свих писаца, који су се јавили после 1918-е, вреде само двојица, и то Милош Црњански и Растко Петровић, јер само они имају талента, све је остало пролазна ствар (Јовановић Стоими-ровић 1998: 103),

што се подудара са запажањима Мила Ломпара о уметничком осећању које је код Слободана Јовановића било изнад његовог грађанског погледа на

⁷ Слободана Јовановића Војно веће Врховног суда ФНРЈ осудило је на „...казну лишења слободе с принудним радом у трајању од двадесет година, губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и на губитак држављанства“ (в. Стојковић 1991: 77), док се Црњански у Југославију није враћао због *Игеје* – у интервјуу „Знао сам да ћу остати“, датом Божићу Милидраговићу за *Недељне новости* 1972. године, Милош Црњански истакао је: „Тада сам изразио жељу да се вратим у земљу. Речено ми је да због *Игеје* морам одлежати неколико месеци у затвору. Онда сам ја рекао: Е, хвала вам лепо“ (Црњански 1999а: 543–544). Као узрок одбијања Милоша Црњанског да се врати у Југославију наведене су, у раду „Невидљиве везе: Милош Црњански и Шандор Марраи“ Горане Раичевић, управо *Игеје* (в. Раичевић 2019: 88), док је *Игејама* посвећено поглавље индикативног наслова „*Игеје*: југословенски национализам – од идеализма до реализма“ монографије *Ајон и меланхолија* Горане Раичевић (2021: 406–428).

⁸ Милош Црњански био је председник Удружења српских писаца у изгнанству (на ту дужност изабран је на предлог Слободана Јовановића), од 3. јуна 1951. до 1. маја 1953. године, док је, за то време, Слободан Јовановић, тадашњи председник Југословенског народног одбора, на узвратни Црњансков предлог изабран за почасног председника овог Удружења (в. Раичевић 2021: 576–579). Ангажман Слободана Јовановића и Милоша Црњанског у овом Удружењу помиње и Наталија Лудошки, у монографији *Слободан Јовановић као књижевни кришћичар* (Лудошки 2008: 18–19).

свет, тј. о одликама књижевног укуса, егзистенцијалној и читалачкој отворености овог модерног полихистора за нове садржаје књижевног искуства.

Иако није могао бити склон радикалном дефетизму модерних духова у књижевности после Великог рата, он је *издвојио* [подвлачење ауторово] управо ону двојицу писаца који су својим књижевним радикализмом, својом духовном авангардношћу изазивали отпор традиционалне и грађанске свести у нас (Ломпар 2017: 33).

Портрет Слободана Јовановића који је оставио Милан Јовановић Стоимировић занимљив је и као посредно сведочанство (заправо, потврда) о лектури Милоша Црњанског – у научном раду „Невидљиве везе: Милош Црњански и Шандор Мараи“ Горана Раичевић (2019: 84–98) дошла је до закључка о утицају теорија Ота Вајнингера о полу као карактерној детерминанти на поступак обликовања мушких и женских ликова у прози Милоша Црњанског и Шандора Мараија (Раичевић 2019: 92), док је Милан Јовановић Стоимировић оставио експлицитно сведочанство о Вајнингеру као аутору којег је Црњански читао и за којег је Црњански претпостављао да га је читао и Слободан Јовановић.

Црњански ми је тако причао да је са њим имао неке разговоре о неким људима, у вези са њиховим еротичним животом, из чега је излазило да је г. Слободан Јовановић познавао целу „палету“ свега што се односи на секс, јер је вероватно читао Вајнингера и друге сексологе (Јовановић Стоимировић 1998: 98).

Ипак, неупоредиво значајније од уочавања одређених биографских подударности, међусобних додира и разилажења у књижевном укусу и (књижевној) судбини, представљало би разматрање ставова Слободана Јовановића и Милоша Црњанског о култури, културном обрасцу, нацији, национализму, пожељном моделу државног уређења итд. У овом контексту пажња се поклања текстовима Милоша Црњанског објављеним у недељнику *Игеје*, 1934. и 1935. године, односно постхумно публикованој расправи „Један прилог за проучавање српског националног карактера“ (1964) Слободана Јовановића, као и другим Јовановићевим чланцима и есејима, пре свега студији „Југословенска мисао у прошлости и будућности“ (Јовановић 1991а: 567–575) и чланку „Фрањо Рачки и југословенска мисао“ (Јовановић 1990: 353–361). Уочавањем и анализом аналогича између идеолошке позиције, разумевања национализма, културе и комунизма у радовима Слободана Јовановића и Милоша Црњанског може се расветлити исходиште културне идеологије двојице истакнутих интелектуалаца, као што се, са културноисторијске дистанце, могу предочити политичко становиште и модусти

националног саморазумевања ауторâ који су интензивно, објективно и са „реалних“ позиција промишљали питања „нације и саботаже“ и „нацрта националног скупљања снага“.

Слободан Јовановић, тако, у тестаментарном⁹ „Једном прилогу за проучавање српског националног карактера“ препознаје културу као чинилац који даје вредност нацији, будући да

Нација сама собом не представља оно што се у филозофији назива „вредност“. Вредност јој могу дати само општи културни идеали којима би се она ставила у службу (Јовановић 2009: 53).

Индикативна је визура из које Слободан Јовановић сагледава улогу Доситеја Обрадовића и његов утицај на развој српског друштва; према Јовановићевом увиду,

На почетку наше обновљене државе, Доситеј је национални проблем поставио као културни проблем, истичући просвећивање као предуслов народног препорода (Исто: 8).

Исто тако, Слободан Јовановић указује на кобни изостанак културног обрасца (чак и непостојање тежње да се постигне), који би био „нужна допуна у националном и политичком обрасцу које смо имали више или мање израђене“ (Исто: 49). Разумевање културе и дефинисање културног обрасца у теоријским поставкама Слободана Јовановића врхуни у издвајању националне дисциплине и степена културног развоја као претпоставки / предуслова националног самоодржања у мултиетничкој државној заједници (в. Исто: 40). Перципирање националног проблема као културног проблема, које је Слободан Јовановић препознао у књижевној и јавној делатности Доситеја Обрадовића, карактеристично је како за самог Слободана Јовановића, тако и за уредника *Игеја*.

Слободан Јовановић доследно је истицао значај културе у процесу националног али и индивидуалног (интелектуалног, осећајног и моралног) самоделифинисања, као што је проницљиво издвојио културни образац и степен

---

⁹ Према запажању Данила Басте, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“ нема статус тестаментарног и умногоме инструктивног научног дела зато што је публикован постхумно, већ због важности идеја које су у њему изнете: „Није потребно никакво посебно удубљивање да би се увидело да Јовановићево тумачење српског националног карактера, поред осталог, делује као отрежњење и као опомена. То је – а не спољашњи податак да је штампана коју годину после Јовановићеве смрти – прави разлог што се поменути студија означава као ‘тестаментарна’“ (Баста 2003: 91).

културног развоја као чиниоце од којих зависи успех у „утакмици с другим нацијама“ (Исто: 40). Аналогно овоме, Милош Црњански, у тексту једноставног а индикативног наслова „Култура“, објављеном 18. маја 1935. године у *Игејама*, у културним тешкоћама препознао је националне проблеме веће од политичких тешкоћа, док је културу сагледао као *судбоносно ишћање*:

Оно што хоћемо да кажемо то је: да је у нас култура судбоносно питање и да се нама чини да ће наше културне тешкоће бити још веће од наших политичких тешкоћа. Зато је на том пољу потребно и највише рада, а факт је да се културним питањима у нас обраћа најмања пажња (Црњански 2017: 357).¹⁰

Док се поимањем функције културног, научног и уметничког рада – „крајњи смер културног спознавања, тражења, научног истраживања, књижевности, уметности увек ће остати надземаљско и слобода...“ (Црњански 2017: 358) – Црњански приближава схватању одлика и структуре културног обрасца које је понудио Слободан Јовановић, инсистирајући на „неговањ[у] [...] унутрашњег живота...“ (Јовановић 2009: 53) и „васпитавањ[у] карактера“ (Исто), дотле се реална национална теза уредника *Игеја* несумњиво може довести у везу са концепцијама нације и национализма, заступљеним у чланцима и студијама Слободана Јовановића.

Инструктивним се, за разумевање уређивачке концепције *Игеја* и политичко-идеолошке позиције Милоша Црњанског, у том периоду, указује запажање Зорана Аврамовића изнето у раду „*Игеје* Милоша Црњанског“ у *Сјоменици Драјиши Вишошевићу*:

На дневном реду треба да буде „примена националних идеја“. Међутим, национална идеја, како у уводнику тако и у другим текстовима Црњанског, има изразито државотворно значење (Аврамовић 1990: 268).

---

¹⁰ Не изненађује, стога, потоње интересовање Милоша Црњанског за организацију рада и идејни правац Српског културног клуба, основаног 4. фебруара 1937. године, чији је председник скупштине био Слободан Јовановић. Програмска концепција, циљеви и задаци Српског културног клуба умногоме се подударају са друштвеним ангажманом и политичким становиштем Милоша Црњанског. Најочигледнија спона између *Игеја*, посебно текста „Култура“ и Српског културног клуба садржана је у увиђању повезаности националне идеје и културног програма. Као програмски постулат и концепција рада Српског културног клуба, уједно и аналогија са ставовима Милоша Црњанског, може се издвојити исказ: „Српски културни клуб жели да што тешње споји Српство и културу. У данашње време држава и нација могу напредовати само као културне снаге“ (Стојковић 1991: 756). Управо су се на нераскидивој вези националног и културног обрасца темељиле како *Игеје* Милоша Црњанског, тако и ставови о култури и националном карактеру Слободана Јовановића.

Било да је именован као „југословенски државотворни национализам“ (одредница Зорана Аврамовића, 2007: 44), као „југословенски (супра)национализам“ (одредница Часлава Николића, 2011: 311) или као „идеја монархистичког југословенског национализма“ (одредница Горане Раичевић, 2021: 409), за национализам уредника *Игеја* карактеристично је интегралистичко становиште и неразлучивост националне идеје од идеје државе. Интегрално југословенство представља особено национално становиште, за које су се залагали како Милош Црњански, тако и Слободан Јовановић. Идеја нације неодвојива је, код обојице аутора, од идеје државе – у уводнику првог броја часописа *Игеје* Милош Црњански у чину страдања и у великим жртвама које је српски народ поднео, види залог вредности, као и потребу за очувањем циља који је реализован и конкретизован у сасвим одређеним државним оквирима:

Наша национална идеја, јединства, стапања, ослобођења од туђинског, потврђена је хекатомбама. Најбољи међу нама, већ давно, прегарали су за ту идеју. Од визије нове државе и нације не може се одустати више. Једна дубока неморалност била би у забораву национализма (ЦРЊАНСКИ 2017: 283).

У културноисторијској оптици Слободана Јовановића идеја државе повезана је исто тако са чином страдања, жртвовања, самопрегорног националног рада.

Своју државу Србијанци су стварали после дуге и крваве борбе противу туђинске власти. Државна идеја спојила се код њих с националном идејом, и постала истозначајна с националном слободом (ЈОВАНОВИЋ 2009: 55).

Будући да национална идеја, у текстовима Милоша Црњанског, има државотворно значење, принцип континуитета (традицијска линија) задобија политичке импликације: „У ствари то је једина идеја у име које у нас може да се тражи не само социјална правда, него и смисао сваког рада и логична веза са оним што је било“ (ЦРЊАНСКИ 2017: 313), док фигура „блаженопочившег витешког краља“ Александра I Карађорђевића, идеализована и готово мариризована, прераста у метонимију остварења пројекта државног уједињења, оријентир у политичком животу и залог будућности националног и државног, југословенског пројекта.

Управо ће са становишта овако схваћене државне и националне идеје Милош Црњански и Слободан Јовановић критиковати унутрашње антидржавне тенденције оличене у хрватском и словеначком сепаратизму. Слободан Јовановић, тако, у тексту „Југословенска мисао у прошлости у будућности“, објављеном у *Српском књижевном гласнику* 1940. године, немогућност

успостављања консензуса у вези са питањем државног уређења означава термином „криза југословенске мисли“ (Јовановић 1991а: 571), док њен појавни облик (вид практичног испољавања) препознаје у намерама (предлозима и поступцима) представника хрватске интелигенције:

Данас читамо у новинама да је у Југословенској академији у Загребу један од њених најугледнијих чланова учинио предлог да се та академија убудуће не зове југословенском него хрватском (Исто: 571).

С друге стране, Милош Црњански, у тексту „Наш Загреб“, објављеном 10. новембра 1934. године у часопису *Игеје*, прави разлику између у том тренутку претежнијег дела хрватског народа који искрено тугује због убиства „Витешког Краља Ујединитеља“ (како га именује Црњански, 2017: 292) и, по мишљењу овог аутора, мањег дела хрватског народа који „је и пре рата мрзео Србију горе него врага и који је и сада мрзи...“ (Црњански 2017: 292). У овим, према Србима и идеји интегралног југословенства непријатељски расположеним Хрватима уредник *Игеја*, које су биле засноване на критици сепаратизма и очувању државног и националног јединства (неокрњености светле политичке идеје краља ујединитеља и оформљењу државе од Алпа до Струмице), препознао је црно-жуте (аустријске) плаћенике (Исто: 293).

Поред интегралног југословенства, за које су се залагали, идеолошка блискост између Слободана Јовановића и Милоша Црњанског, нимало парадоксално, садржана је и у становишту које је именовано као „српски национализам у Југославији“ (в. Јовановић 2009: 35–40). Према запажању Мирка Мирковића, аутора рада „Слободан Јовановић и југословенска национална и уставна стварност“, Слободан Јовановић је „...испојио национално-политички реализам“ (Мирковић 1998: 243). Разложно сагледавање политичких прилика и национално-политички реализам чиниоци су који су довели до издвајања феномена који је именован као српски национализам у Југославији. Горана Раичевић, у монографији *Атон и меланхолија: живош и дело Милоша Црњанског*, примећује како се у часопису *Игеје* може испратити преображај политичких уверења Милоша Црњанског, од идеализма и безрезервног подржавања интегралног југословенства до ревидирања оваквог схватања и опредељења за српско становиште (в. Раичевић 2021: 421). Иако су намерно погрешно тумачене, довођене у везу са фашизмом и националсоцијализмом (Исто: 408), или пак прећуткиване (ни у првом, ни у другом, допуњеном издању *Југословенског књижевног лексикона*, у одредници о Црњанском, коју је писао један од редовнијих сарадника *Игеја* Бошко Новаковић, *Игеје* се не помињу – в. Ненин 2020: 107), *Игеје*,

макар када су у питању чланци посвећени српском национализму у Југославији, засноване су на национално-политичком реализму, односно егзистенцијалној и етичкој доследности сâмог уредника. Тезе које Милош Црњански износи у чланку „Трагедија српства“, објављеном 4. маја 1935. године, када самерава елементе националне историје и културе које су у стварање заједничке државе уложили Срби и Хрвати – „Српство је дало све улазећи у нас, светла чела, одрицањем свог имена, државног бића, застава и што је више победе своје, поноса и морала. Шта је она франковачка банда дала?“ (Црњански 2017: 352) – подударају се са доцнијим Јовановићевим закључцима, из поглавља „Српски национализам у Југославији“ студије „Један прилог за проучавање српског националног карактера“, о уступцима које је српски народ учинио зарад постизања државног јединства, односно о Влади, коју су чинили претежно Срби, док, упркос томе:

Да њена најважнија акта била су: (1) Прекрштавање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевину Југославију, и (2) Споразум Мачек–Цветковић од 1939. Ни при једноме од та два акта нису претегнули посебни српски интереси (Јовановић 2009: 35).¹¹

Даље, коментаришући Радићев захтев за увођење федералног државног уређења, у писму Милану Ђурчину, 12. 9. 1924. године, Слободан Јовановић запазио је: „Радићеве беседе продужују имати овде не може бити горе дејство [...] и ја све више верујем да ће доћи до стварања јединственог српског фронта“ (нав. према: ПРПА–Јовановић 1998: 236), док ће, десет година након овог Јовановићевог писма, *јединствени српски фронт* постати национална и политичка нужност, обзнањена у текстовима „Теза и антитеза“ (Црњански 2017: 364–366) и „До тог мора доћи“ (Исто: 367–369) Милоша Црњанског, где ће бити именована као „повратак своме“ (Исто: 366), односно потреба да се политички проблеми, после петнаест година, сагледају „једанпут и са чисто српског становишта“ (Исто: 367). Одбрана српских интереса, права, потреба и националног достојанства (в. Аврамовић 2020: 13–14), за коју се Црњански залагао у

---

¹¹ Правећи разлику између југословенства као националне свести и политичке идеологије (Јовановић 2009: 25) Слободан Јовановић, у тексту „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, издвојио је процес промене назива државе и процес негирања засебних (српских и хрватских) национализама, којима је, коначно, југословенство одвојено од друштвене стварности и претворено у пуку, испражњену апстракцију (Јовановић 1991: 569).

Игејама, представљала је отворен позив за националну организацију, самодисциплинован и пожртвован рад, што се, уједно, подудару са увидима Слободана Јовановића како су

Између два рата Хрвати [...] били прегли да ојачају своју националну организацију. Срби напротив извршили су националну демобилизацију... (Јовановић 2009: 36).

Промишљање националних и културних проблема српског народа у Југославији имало је, код Милоша Црњанског и Слободана Јовановића, функцију рада на националном организовању, или, како би то Црњански дефинисао, функцију прављења „нацрт[а] националног скупљања снага“ (Црњански 2017: 287–290).

У тексту „Отровни паук“, објављеном 3. јануара 1935. године, у којем је предочено погубно дејство аустријске штампе у процесу ширења негативних стереотипа о Србима и у којем је писао против салонског комунизма, Црњански је истакао неопходност националне консолидације и значај рада националиста против духовне саботаже, где се као упечатљиво и културно-политички продорно указује и упућивање на везу између марксистичке идеологије и сепаратистичких антидржавних тежњи: „Добар део марксизма који заноси омладину, само је маска разних сепаратиста“ (Исто: 305). Насиљу и секташком терору (в. Исто: 307), односно „масовној хипнози“ (Исто: 312), које је препознао у појави горој „од најгорег кулака“ (Исто: 309), тј. у марксизму, како га је описао у текстовима „Победа нације над марксизмом“ (Исто: 306–309) и „Слабост наше одбране од марксизма“ (Исто: 310–313), Црњански је супротставио очување националних духовних и културних вредности, а управо се у оваквом начину сагледавања (псеудо)марксизма, као рушилачког, а идеје нације као стваралачког принципа и чиниоца културе памћења, уочава доследност у идеолошкој позицији Милоша Црњанског. Нагла измена друштвеног поретка, као резултат револуције, није била блиска Црњанском, што је уочљиво почевши од текста „Васпитање и револуције“, објављеног у новосадском *Јединству* 1919. године (Црњански 2017: 7–10), све до текстова публикованих у *Игејама*, у којима Црњански оштро критикује салонске комунисте, псеудомарксисте и њихово запостављање духовних проблема у разумевању друштвене и државне организације.

Попут Милоша Црњанског, који је у марксизму видео рушилачки принцип, Слободан Јовановић у обимној студији о Богдану Поповићу истиче како је између два рата „противу Богдана избила права buna“, те како су Поповићеви противници били „разних врста“, при чему, као оне које

треба „оставити настрану“, Јовановић издваја комунисте, који су „рушили утврђене вредности у свима областима духовног живота, па и у књижевности“ (Јовановић 2009: 141). Рекло би се да је своју суптилну, префињену, а продорну, сократовску иронију (како је одређује Мило Ломпар, 2017: 30) Слободан Јовановић употребио у циљу разобличења погубне и деструктивне комунистичке идеологије – залажући се за културу духа и образовање човечности (Јовановић 2009: 111), попут Богдана Поповића, о којем је писао, дакле, пропагирајући духовне вредности које су биле врховни културни и национални идеал и у *Игејама* Милоша Црњанског, Слободан Јовановић негативно вреднује комунизам као идеологију која искључује хуманистички културни образац (Исто: 44), идеологију противну облагорођавању појединца, усмерену на изграђивање његове послушности а не његове личности (Исто: 44–45), док комунисте Јовановић одређује или као тип Тургењевљевог Базарова (човека код којег је све измозгано, искалкулисано, у којем нема срца нимало), остварен у пракси (Исто: 47), или, пак, као неуспешне, озлојеђене полуинтелектуалце (Исто: 52).

Важно је истаћи и чињеницу да Милош Црњански марксисте не перципира као хомогену идеолошку скупину, већ прави разлику између правих и псеудомарксиста:

Далеко су дани Жореса, част правим марксистима, наше крви, и блиским народним слојевима, али оно што данас битно чини марксизам, то је горе од најгорег кулака (ЦРЊАНСКИ 2017: 308–309).

Будући да се у „правим марксистима, наше крви“, из текста „Победа нације над марксизмом“ Милоша Црњанског, може препознати алузија на Јована Скерлића и његову генерацију, ова запажања уредника *Игеја* могу се повезати са чланком „Политичке идеје Јована Скерлића“ Слободана Јовановића, у којем Јовановић истиче управо утицај Жана Жореса на формирање политичког профила Јована Скерлића, да би се, пратећи политички развој Јована Скерлића као социјалисте који је приступио странци самосталних радикала, као народног посланика чију је политичку каријеру омела смрт, Слободан Јовановић запитаво: да је Скерлић остао жив – да ли би био до краја са самосталним радикалима, или би се окренуо републиканцима или пак социјалистима – те, коначно, са пуним уверењем закључио:

На ова питања тешко је одговорити. Сигурно је, међутим, да не би пошао за комунистима. Његово слободоумље, његов рационализам, његова човечност не би му допуштали да то учини (Јовановић 1991а: 710),

при чему се слободоумље, рационализам и човечност, које су Слободан Јовановић и Милош Црњански перципирани као супротност комунизму, потврђују као исправно сагледани, посебно уколико се има у виду политичка активност и утицај на судбину представника српске грађанске интелектуалне елите (Слободана Јовановића и Милоша Црњанског) који су извршили салонски комунисти, „богаташка деца која се играју комунизма“ (Црњански 2017: 341), како их је у чланку „Наш салонски комунизам“ окарактерисао Милош Црњански.

У тексту „Васпитање и револуције“ Милош Црњански запажа: „Јер рад значи тешку трагичну судбину човека, једину која је часна“ (Исто 2017: 10). Својим разгранатим и квалитетним, како књижевним тако и јавним радом, својом идеолошком доследношћу и моралном непоткупљивошћу, својим залагањем за националну идеју и изградњу културног обрасца, Слободан Јовановић и Милош Црњански испунили су своју тешку, умногоме трагичну али часну судбину, положивши свој обиман опус у саме темеље националног и културног саморазумевања српског народа.

ИЗВОРИ

- ДРЕНОВАЦ, Никола. „Милош Црњански“. *Писци говоре*. Београд: Графос, 1964. 52–65.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Политичке и правне расправе I–III*. Сабрана дела Слободана Јовановића, том 2. Прир. Радован Самарџић и Живорад Стојковић. Београд: Београдски издавачко-графички завод – Југославијапублик – Српска књижевна задруга, 1990.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Из историје и књижевности I*. Сабрана дела Слободана Јовановића, том 11. Прир. Радован Самарџић и Живорад Стојковић. Београд: Београдски издавачко-графички завод – Југославијапублик – Српска књижевна задруга, 1991а.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Из историје и књижевности II*. Сабрана дела Слободана Јовановића, том 12. Прир. Радован Самарџић и Живорад Стојковић. Београд: Београдски издавачко-графички завод – Југославијапублик – Српска књижевна задруга, 1991б.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан. *Културни образац*. Прир. Гојко Божовић. Београд: Стубови културе, 2009.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Есеји и чланци I*. Дела Милоша Црњанског, том 10, књ. 21. Прир. Живорад Стојковић. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – L'Age d'Homme, 1999.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Есеји и чланци II*. Дела Милоша Црњанског, том 11, књ. 22–23. Прир. Живорад Стојковић са сарадницима. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – L'Age d'Homme, 1999а.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. „Писма 1929“. *Савременици о Слободану Јовановићу*. Прир. Јовица Труља и Маринко Вучинић. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду – Службени гласник, 2009. 342–344.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Политички чланци 1919–1939*. Дела Милоша Црњанског, том 15, књ. 32–35. Прир. Часлав Николић. Београд: Задужбина Милоша Црњанског – Catena mundi, 2017.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АВРАМОВИЋ, Зоран. „Идеје Милоша Црњанског“. *Прилози за историју српске књижевне џериодике. Сјоменица Драгиши Вишошевићу*. Ур. Александар Петров. Београд – Нови Сад: Институт за књижевност и уметност – Матица српска, 1990. 267–276.
- АВРАМОВИЋ, Зоран. *Полишика и књижевност у делу Милоша Црњанског*. Друго, допуњено издање. Нови Сад: Академска књига, 2007.
- АВРАМОВИЋ, Зоран. „Српско становиште Милоша Црњанског“. *Сјоодишњица „Лирике Ишаке“: зборник шекстова са манифестације „Дани Милоша Црњанског“, 29. новембар – 1. децембар 2019, Нови Сад – Ново Милошево*. Ур. Слободан Владушић. Нови Сад: Матица српска – Удружење грађана „Суматра“, 2020. 9–32.
- АЈДАЧИЋ, Дејан. „Милош Црњански и Војислав М. Јовановић као уредник *Српског књижевног гласника* (Неки детаљи из преписке 1921. године)“. *Српска авангарда у џериодици*, зборник радова. Ур. Видосава Голубовић и Станиша Тутњевић. Београд – Нови Сад: Институт за књижевност и уметност – Матица српска, 1996. 247–256.
- БАСТА, Данило Н. *Пеш ликова Слободана Јовановића*. Београд: Службени лист СЦГ, 2003.
- ВОЈИНОВИЋ, Станиша. *Српски књижевни гласник (1920–1941). Библиографија нове серије*, Београд – Нови Сад: Институт за књижевност и уметност – Матица српска, 2005.
- ЈОВАНОВИЋ СТОИМИРОВИЋ, Милан. „Слободан Јовановић“. *Поршреши џрема живим моделима*. Прир. Стојан Трећакoв и Владимир Шовљански. Нови Сад: Матица српска, 1998. 95–104.
- ЛОМПАР, Мило. „Слободан Јовановић и књижевност“. *Полихисторска испраживања*. Друго издање. Београд: Catena mundi, 2017. 23–37.
- ЛУДОШКИ, Наталија. *Слободан Јовановић као књижевни кришичар*. Нови Сад: Издавачка агенција „Венцловић“, 2008.
- МИРКОВИЋ, Мирко. „Слободан Јовановић и југословенска национална и уставна стварност“. *Слободан Јовановић: личност и дело. Зборник радова са научног скупља одржаног од 17. до 20. фебруара 1997*. Ур. Миодраг Јовичић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1998. 241–258.
- НЕНИН, Миљивој. *Сшењак Црњанског*. Нови Сад: Архив Војводине, 2020.
- НИКОЛИЋ, Часлав. „Идеја државе у политичким текстовима Милоша Црњанског (Идеје, 1934/1935)“. *Књижевна историја*, год. 43, бр. 143/144, 2011: стр. 305–315.
- ПОПОВИЋ, Радoван. *Живош Милоша Црњанског*. Београд: Просвета, 1980.
- ПРПА-ЈОВАНОВИЋ, Бранка. „Друштвени ангажман Слободана Јовановића у првим годинама постојања Краљевине СХС“. *Слободан Јовановић: личност и дело. Зборник радова са научног скупља одржаног од 17. до 20. фебруара 1997*. Ур. Миодраг Јовичић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1998. 233–240.
- РАИЧЕВИЋ, Горана. „Невидљиве везе: Милош Црњански и Шандор Мараи“. *Милош Црњански: романшични анархисти 20. века. Зборник радова са међународног научног скупља одржаног 12. априла 2019. године на Универзитету „Ешвеш Лоранд“ у Будимпешти*. Ур. Драган Јаковљевић. Будимпешта: Смер за српски језик и књижевност Одсека за словенску филологију Филозофског факултета Универзитета „Етвеш Лоранд“, 2019. 84–98.
- РАИЧЕВИЋ, Горана. *Атон и меланхолија: живош и дело Милоша Црњанског*. Нови Сад: Академска књига, 2021.
- СТОЈКОВИЋ, Живорад. „Календарски преглед (1869–1989)“. *Слободан Јовановић. Из историје и књижевности II*, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 12. Прир. Радoван Самарцић и Живорад Стојковић. Београд: Београдски издавачко-графички завод – Југославијапублик – Српска књижевна задруга, 1991. 719–827.

Milica Ćuković

ON "SERBIAN NATIONALISM IN YUGOSLAVIA", CULTURE AND
COMMUNISM: SLOBODAN JOVANOVIĆ AND MILOŠ CRNJANSKI

Summary

This paper analyses and compares the concepts of nation, nationalism, culture and cultural model, as presented in the articles written by Slobodan Jovanović and Miloš Crnjanski. Our attention is focused mainly on Miloš Crnjanski's texts published in the weekly journal *Ideje (Ideas)*, in 1934 and 1935, i.e. the posthumously published treatise "A Contribution to the Study of the Serbian National Character" (1964) by Slobodan Jovanović, as well as other articles and essays of that author. The paper illuminates the cultural ideology of Slobodan Jovanović and Miloš Crnjanski, as well as their ideological resemblance, contained in their criticism of communism, Croatian and Slovenian separatism, and their understanding of the most desirable form of state organization, closely related to Jovanović's and Crnjanski's concept of nation and the national standpoint.